

УДК: 902-028.42(091)

О. В. Бузько, В. М. Саєнко

ДО ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ М.І. ВЯЗЬМІТІНОЮ ПРАЦІ «ИСКУССТВО СКИФИИ»

У статті йдеться про історію написання неопублікованої наукової праці «Искусство Скифии» мистецтвознавиці і археолога Марії Вязьмітіної

Ключові слова: скіфський звіриний стиль, історія археології, М. Вязьмітіна, О. Тереножкін, І. Фабриціус.

Марія Іванівна Вязьмітіна (1896—1994) прийшла працювати до Інституту археології 1948 р. У попередні два десятиліття її творчі пошуки були спрямовані головним чином на історію культури. В експедиціях у Середню Азію, Крим та Кавказ вона спершу працює як мистецтвознавиця, організовує виставки, на початку 1930-х рр. читає курс лекцій з історії мистецтв Близького Сходу в Київському художньому музеї та у Відділі мистецтва Сходу Харківського художньо-історичного музею. Після захисту промоційної роботи на звання наукового працівника-мистецтвознавця Марія Вязьмітіна в 1930—1934 рр. очолює Відділ мистецтва Сходу при Музеї мистецтва ВУАН (нинішній Національний музей мистецтв імені Б. та В. Ханенків). У повоєнні роки вона — визначна сходознавиця, історик культури.

Однак вона мала й досвід археологічних робіт у Середній Азії, до яких її свого часу залучив сходознавець М.Є. Массон. В 1937 р. Марія Вязьмітіна здійснює розкопки городища Айратам кушанського часу на території Бактрії як керівник одного з загонів Термезької археологічної комплексної експедиції. У повоєнні роки вона продовжує археологічні дослідження в Середній Азії — з 1946 р. очолює один із загонів Південно-туркменської археологічної експедиції, веде дослідження на городищі Нова Ніса — столиці парфянської держави. 1947 р. у

Ташкенті М.І. Вязьмітіна захистила кандидатську дисертацію.

Тож не дивно, що тему мистецтва Скіфії, скіфського звірино-го стилю в Інституті археології було доручено саме їй. Маючи вже п'ятдесят два роки, Марія Вязьмітіна починає працювати у новому для неї напрямку.

В НА ІА НАН України зберігається неопублікована праця М.І. Вязьмітіної «Искусство Скифии». Це машинопис російськомовного тексту на 66 с. з правками (у т. ч. і рукою О.І. Тереножкіна) та 12 с. ілюстрацій. Праця складається зі вступної частини, де подається огляд та критичний аналіз існуючих праць з цієї проблематики¹, та чотирьох розділів.

У розділі «Общие положения об искусстве и так называемом «скифском зверином стиле» (с. 9—13) авторка визначає скіфський звіриний стиль як один із варіантів загальностадіального явища при переході від родового ладу до класових відносин і окреслює його поширення на величезному просторі степу і лісостепу від басейну Дунаю до кордонів Китаю. Пам'ятки території України розглядає як один варіант, виділяючи інші — Сибір, Алтай, Поволжя, Кавказ, західний варіант (Болгарія, Угорщина, Румунія).

Дослідниця констатує, що вироби звірино-го стилю були масово поширені лише у Правобережному і Лівобережному Подніпров'ї, на Поділлі відсутні, на півночі є лише поодинокі знахідки. Однак вона чітко розмежовує степ і лісостеп. У степу в ранніх пам'ятках виробів мало, масово ранні кургани і вироби звірино-го стилю розташовані у Лісостепу.

1. Зазначимо, що стаття з історіографії вивчення скіфського звірино-го стилю з'явилася лише за три десятиліття [Ильинская, 1976].

Картина змінюється у пізніх пам'ятках (М.В. традиційно датує їх IV—III ст. до н. е.), коли степ досягає економічної могутності, і лісостеп, на її думку, отримує вирази зі степу, хоча й утворює свої вірianti (Тясмин і, особливо, Посулля). У степу, окрім звіриних, є й інші мотиви, які дослідниця не називає (певно, що має на увазі малоазійську за витоками антропоморфну тореветику).

М.І. Вязьмітіна пише, що мистецтво звіриного стилю і скіфське мистецтво не тотожні, бо до останнього входить архітектура (оборонні споруди та житлове будівництво), монументальна скульптура (кам'яні антропоморфи), живопис (ймовірно, має на увазі досить прості розписи боспорських склепів, інший живопис не відомий і навряд чи існував; також до «графіки» можна віднести татування, де теж присутні мотиви звіриного стилю).

Авторка намічає перспективні завдання і ставить такі питання: хто виробляв предмети мистецтва: скіфи; греки для скіфів; скіфи, навчені греками; інші майстри¹; місце їхнього виробництва; необхідність порівняння різних областей, бо «буржуазна» наука розглядала звіриний стиль сумарно (цей напрямок в наступні роки опрацьовувався: І.В. Пестрякова порівнювала степові та лісостепові пам'ятки Подніпров'я, А.І. Шкурко вивчав лісостеп, Є.В. Переводчикова — Передкавказзя тощо).

У наступних розділах докладно аналізується розвиток мистецтва за хронологічним розподілом: «Ранній період (VII—VI вв.)» (с. 13—39), «Середній період (к. VI—V вв.)» (с. 40—49) та «Пізній період (IV—III вв.)» (с. 50—66). На останніх сторінках дослідниця торкається пізньоскіфського мистецтва III—II ст. до н. е. та віддає ідеологічну данину пошуку гіпотетичного внеску скіфів у культуру слов'ян.

Авторка зазначала, що ця робота є частиною якоїсь великої праці [Вязьмітіна, 1949, с. 13].

1945 р. Інститут археології працював над темою «Археологічний корпус», яка полягала у підготовці картографованого корпусу пам'яток з їхнім коротким описом. На нашу думку, ця робота була прямим і безпосереднім продовженням традиції В.Б. Антоновича та його школи. Але через рік головну тему було замінено.

У секторі скіфо-античної археології (як він тоді називався) з 1946 р. усі співробітники активно почали працювати над розділом по скіфо-сарматському періоду в межах фундаментальної теми «Підсумки вивчення стародавньої історії та археології УРСР» («Итоги», як вони фігурують у протоколах засідань відділів).

Ця назва з'явилася, треба думати, під час підготовки Інституту за отриманим з «центральної» установ ще десь наприкінці 1944 р. планом до Всесоюзної археологічної наради, яка відбулася у Москві 25.02—1.03.1945 р. Матеріали для делегатів цього форуму так і називалися:

Службове посвідчення М.І. Вязьмітіної

«Итоги и перспективы развития советской археологии» [Итоги ..., 1945]. Після наради, яка стала визначною подією, Інститут продовжив розробляти тему «Итогов» і зробив її головною (іншим стратегічним проектом став «Великий Київ»).

Із зміною керівництва сектором перспектив скіфо-сарматського розділу зазнав переробки — в середині 1948 р. О.І. Тереножкін подав свій план.

Збереглося два завершені варіанти цієї роботи 1953 та 1954 р.² Це машинописні переплетені трьохтомники [Очерки ..., 1953; 1954]. У цих працях частини, що стосуються звіриного стилю, відмінні між собою. У першому варіанті текст з правкою рукою В.А. Іллінської [Тереножкін, Іллінська, 1953, с. 10—12, 26—28], у другому варіанті текст був написаний майже спочатку [Тереножкін, Іллінська, 1954, с. 127—130, 150]. У розширеному вигляді він міститься у виданні «Нарисів» [Іллінська, Тереножкін, 1957].

Структура «Итогов» у процесі роботи над ними зазнавала незначних змін та в загальних рисах повторювалася 1957 р. в одностомнику «Нариси стародавньої історії УРСР», в «Археології Української РСР» 1971 р. і наступних виданнях.

Якраз частиною цієї роботи над «Итогами» і мала стати праця М.І. Вязьмітіної «Искусство Скифии» з підзаголовком «Итоги проделанной работы и дальнейшие пути изучения скифского искусства», що перегукується з загальною назвою трьохтомника. На жаль, робота М.І. Вязьмітіної не увійшла до згадуваних вище видань та стала надбанням архівного фонду.

Також в архіві знайдені документи і листування, що висвітлюють історію створення цієї роботи. Серед них протокол засідання скіфо-античного сектору від 19 березня 1948 р., на якому були присутні Л.М. Славін, Л.Д. Дмитров, М.І. Вязьмітіна, Т.Г. Оболдуева, М.І. Рудинський, А.І. Фурманська, Р.Й. Ветштейн. У порядку денному, окрім інших питань, першим пунктом значилося обговорення теми роботи старшого наукового співробітника Вязьмітіної М.І. Вона виступила з повідомленням про план

1. Що цікаво як постановка питання, напр.: участь лідійських тореветів.

2. Висловлюємо подяку Н.Р. Михайлові за надані консультації стосовно цих праць.

роботи над темою «Пам'ятки мистецтва скіфів-кочівників Середнього Подніпров'я».

Під час обговорення М.Я. Рудинський запропонував змінити тему, знайти специфічні риси мистецтва «скіфських» племен лісостепової смуги. Л.Д. Дмитров порадив М.І. Вязьмітіній написати рецензію на книгу Е.Х. Міннза¹, тему територіально розширити і опрацювати її в хронологічному порядку. Він зазначив, що обмежитись на першому етапі лише складанням карток не можна, треба написати вступну частину і зробити реферат про те, що зроблено по мистецтву скіфів на сьогоднішній день. Л.М. Славін запропонував формулювання теми з точки зору античника: «Пам'ятки скіфського мистецтва елліністичного часу на території України» і повторив, що, окрім складання карток на пам'ятки, Марія Іванівна має зробити реферат, в якому слід подати огляд основних робіт по своїй темі та їхню критику.

Ухвалили прийняти орієнтовно таке формулювання теми, як «Пам'ятки скіфського мистецтва IV—III ст. до н. е. на території України» та зробити два реферати. Цього року дослідниця основну увагу повинна зосередити на опрацюванні літератури. На кінець 1948 р. має бути складена бібліографія та картотека по пам'ятках і літературі. Робота розрахована на два роки.

Свою роботу М.І. Вязьмітіна почала з відрядження до Ленінграда, де треба було: 1) опрацювати іноземну літературу; 2) передивитись матеріали з мистецтва скіфів у фондах Ермітажу; 3) консультиватися з науковими працівниками, які працюють над цим матеріалом [Протокол № 11, арк. 4].

Майже одразу дослідниця виїхала до Ленінграда і перебувала там з 23 березня по 27 квітня. Вона працювала у Ермітажі, спілкувалася з К.В. Тревер, А.П. Манцевич.

На кінець 1948 р. дослідниця звітувалась, що по темі «До історії скіфського мистецтва» нею написана перша частина — «Локальні і хронологічні варіанти зображень оленя на предметах скіфського мистецтва на території УРСР». Під час роботи було складено бібліографію на 1250 назв (2500 карток), картотеку по літературі за різними темами (всього 670 карток), пропрацьовано речовий матеріал колекцій Ермітажу (210 карток) [Звіт ..., 1948, арк. 3].

Нагадаємо, що М.І. Вязьмітіна почала працювати у скіфо-античному секторі, коли обов'язки керівника там виконувала І.В. Фабриціус. Ця досвідчена дослідниця² запропонувала свій план виконання теми, але потім скаржилася, що його не дотримувались. Наприкін-

ці ж 1948 р. до Києва приїхав О.І. Тереножкін, а з 1 квітня наступного року він був призначений керівником сектору. Відносини між цими науковцями були досить напруженими, постійно виникали конфліктні ситуації, зокрема і у зв'язку з роботою колективу над «Ітогами».

Як писала І.В. Фабриціус, *«акад. Ефименко на засіданні Ученого Совета признал, вопреки предварительной оценки Тереножкина, мою главу «Архаическая Скифия» лучшей из написанных в Ин-те. Затем эта глава поступила в распоряжение Тереножкина, и теперь они вдвоем [з В.А. Ллінською] пишут весь том «Скифия». Это уже нечто неслыханное, и я просто теряюсь в оценке подобных явлений. Такой же участи подверглась и глава М.И. Вязьмитиной «Искусство Скифии», правда с предварительным охаиванием этой работы.»* [Фабриціус, 1950, арк. 8].

Таким чином, варіант «Ітогов» зразка 1949 р. включав розділ М.І. Вязьмітіної, але вже наступного року їй було доручено займатися сарматською тематикою в рамках цієї роботи: *«Издательством над специалистом является и опорочивание работы М.И. Вязьмитиной, снижение ее — кандидата ист. наук в должности³ и переброске ее, специалиста по искусству Скифии, на труднейшую тему «Сарматы» со сроком выполнения в три месяца.»* [Фабриціус, 1950, арк. 8].

Розділ М.І. Вязьмітіної «Искусство Скифии» був написаний нею 1949 р.⁴, оскільки на кінець 1948 р. вона підготувала лише главу, присвячену виключно скіфському оленю (до вищевказаної праці не увійшла), а 1950 р. вже мистецтвом скіфів не займалася. Іншим хроноіндикатором є посилання на праці Н.Я. Марра, присутні в тексті, тобто він написаний не пізніше першої половини 1950 р., коли антимарристська кампанія набула остаточного визначення (див.: [Бузько, 2015]). Деякий час М.І. Вязьмітіна продовжувала працювати над рукописом, вносячи правки, зокрема видалила посилання на праці М.Я. Марра.

Лише 1963 року дослідниця зробила з одного розділу «Искусства Скифии» статтю на тему скіфського мистецтва [Вязьмітіна, 1963]. Ця стаття про ранній період існування звіриного стилю поставила її ім'я в один ряд з відомими дослідниками, вона і зараз посідає почесне місце в історіографії та має високий індекс цитування у бібліометрії. До спостережень М.І. Вязьмітіної та аналізу кістяних пластин з Журовських курганів продовжують часто звертатись [Погребова, Раевский, 2000; Зуев, 1993].

1. Переклад та публікація класичної роботи «Scythians and Greeks» були б цікаві й сьогодні.

2. Окрім етногеографії Скіфії та дослідження городищ лісостепового Подніпров'я, І.В. Фабриціус займалася також і вивченням звіриного стилю. Зокрема, екземпляри однієї такої неопублікованої роботи зберігаються в НА ІА НАНУ та в НА ПМК [Фабриціус, 1938].

3. До цього М.І. Вязьмітіна була старшим науковим співробітником.

4. У постанові засідання відділу вказувалося: «Вважати тему актуальною і надзвичайно важливою в плані робіт Інституту. Мати на увазі цю тему, як роботу на докторський ступінь» [Протокол № 4, арк. 15].

Текст «Искусства Скифии» — результат дворічних зусиль М.І. Вязьмітиною — не був остаточно завершений та дорацьований для публікації в наступних виданнях з історії найдавнішого минулого України. Машинопис її планової теми, по суті, є чернеткою ненаписаної монографії, і ця не реалізована до кінця спроба заслуговує на своє місце в історіографії.

Рукопис М.І. Вязьмітиною є цінним сам по собі, як науковий твір. Окрім того, він постає у цікавому контексті — написаний у скифо-античному секторі за часів керівництва цим підрозділом спочатку Л.М. Славина та І.В. Фабриціуса, а потім О.І. Тереножкіна. Не вивчався спеціально і процес підготовки (від задуму до остаточного написання тексту) в Інституті археології видань з давньої історії, починаючи з повоєнного проекту «Итогов ...» — але то вже сюжети для інших розвідок.

Бузько О.В. Про подолання марризму в археології на початку 50-х років ХХ ст. // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2015. — Вип. 60. — С. 10—16.

Вязьмитина М.І. Искусство Скифии (Итоги проделанной работы и дальнейшие пути изучения скифского искусства). — Машинопис. Ілюстрації. — 1949 / НА ІА НАН України. — Ф. 34. — 88 арк.

Вязьмитина М.І. Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. — 1963. — № 2. — С. 158—170.

Звіт про науково-дослідну роботу відділу скифо-античної археології за 1948 р. / НА ІА НАН України. — Ф. 62, спр. 69.

Зуев В.Ю. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля в европейской Скифии на рубеже VII—VI вв. до Р. Хр. // ПАВ. — СПб., 1993. — Вып. 6. — С. 38—52.

Ильинская В.А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля. // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 9—29.

Іллінська В.А., Тереножкін О.І. Скифське мистецтво. Звіриний стиль // Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957. — С. 173—174.

Итоги и перспективы развития советской археологии: Материалы для делегатов Всесоюзного археологического совещания. — М., 1945. — 197 с.

Очерки древней истории Украинской ССР (итоги историко-археологического изучения Украинской ССР). 1 мая 1953 г. — Ч. 2: Ранний железный век на территории Украинской ССР / НА ІА НАН України. — Ф. 63 (наукових робіт), спр. 452. — 335 арк.

Очерки древней истории Украинской ССР (Итоги историко-археологического изучения Украинской ССР). Март 1954 г. — Ч. 2: Ранний железный век на территории Украинской ССР / НА ІА НАН України. — Ф. 63 (наукових робіт), спр. 452. — 320 арк.

Пам'яті Марії Іванівни Вязьмітиної // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 152—155.

Погребова М.Н., Раевский Д.С. К культурно-исторической интерпретации памятников звериного стиля из Жаботинского кургана № 2. // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову. — М., 2000. — С. 261—274.

Протокол № 11 // Протоколы заседаний сотрудников отдела скифо-античной археологии 31.01—26.04.1948 / НА ІА НАН України. — Ф. 62, спр. 68.

Протокол № 4 // Протоколы № 1—24 заседаний сотрудников отдела скифо-античной археологии 6.01—24.12.1949 / НА ІА НАН України. — Ф. 62, спр. 86.

Тереножкин О.И., Ильинская В.А. Скифский период // Очерки древней истории Украинской ССР. — 1953. — Ч. 2, гл. 1 / НА ІА НАН України. — Ф. 63 (наукових робіт). — № 452.

Тереножкин О.И., Ильинская В.А. Скифский период // Очерки древней истории Украинской ССР. — 1954. — Ч. 2, гл. 1. / НА ІА НАН України. — Ф. 63 (наукових робіт). — № 452. — С. 1—200.

Фабрициус И. Опыт анализа скифских изображений, проделанный на клыках. — 1938 / НА ІА НАН України. — Ф. 63 (наукових робіт). — № 142.

Фабрициус И. Причины, вынуждающие меня подать заявление об увольнении из Института археологии АН УССР. — 25.08.1950. — Машинопис. — 10 арк. / Архів відділу кадрів ІА НАН України. — Личное дело Фабрициус Ирины Васильевны.

А. В. Бузько, В. Н. Саєнко

К ИСТОРИИ НАПИСАНИЯ М.И. ВЯЗЬМИТИНОЙ ТРУДА «ИСКУССТВО СКИФИИ»

В 1948 г. в отдел скифо-античной археологии Института археологии приходит новая сотрудница, искусствовед и археолог Мария Вязьмитина. Ей поручают заняться темой искусства Скифии, скифским звериным стилем. Для работы с материалами и литературой ее отправляют в Ленинград.

Сложилось так, что работа «Искусство Скифии» так и осталась достоянием фонда научного архива Института, хотя рукопись является ценным научным трудом. Он выступает в интересном контексте нового руководства в скифо-античном секторе: на смену Л. Славина и И.В. Фабрициуса приходит А.И. Тереножкин.

Key words: Scythian Animal style, history of archaeology, Mariya Vyazmitina, Oleksii Terenozhkin, Iryna Fabritsius.

О. В. Бузько, В. М. Саєнко

ON THE ORIGIN OF «THE ART OF SCYTHIA» BY MARIYA VYAZMITINA

In 1948 art critic and archaeologist Mariya Vyazmitina became the new employee of the Scythian and Classic Archaeology Department of the Institute of Archaeology. She is assigned to Scythian art, Scythian animal style. In order to work with the materials and texts she had visited Leningrad.

Her work «The Art of Scythia» has remained unpublished and kept in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology although the manuscript is an important scientific work. It appears in the interesting context of the new leadership of the Scythian and Classic Archaeology Department where Dr. Lazar Slavin and Iryna Fabritsius were replaced with Prof. Oleksii Terenozhkin.

Key words: Scythian Animal style, history of archaeology, Mariya Vyazmitina, Oleksii Terenozhkin, Iryna Fabritsius.

Одержано 12.04.2016